

USÛLÜ FIKİH İLMİNİN GELİŞİM SÜRECİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER*

Prof. Dr. Tâhâ Feyyâz Cabir el-Alvânî

Çev.: Doç. Dr. Selahattin KIYICI**

Giriş

Şüphesiz Usûlü Fıkıh ilmi birçok dönemlerden geçmiştir. Bunların ilki; Usûlü Fıkıh ilminin, müçtehit sahabilerin zihinlerinde, terminolojik anlamda isimleri olmayan ve akademik manada başlıklar taşımayan zabıtlar topluluğu halinde bulunduğu dönemdir. Fakat Sahabe bu kaideleri, dili fitraten konuştukları gibi fitraten biliyorlar ve hükümleri bilmede onlardan yola çıkıyorlardı. Daha sonrakilerin tanıdığı bir takım kaide ve kurallara ihtiyaç duymaksızın doğruyla eğrinin arasındaki farkı anlıyorlardı.

Bu dönemlerin ikincisi: Bu kaide ve kuralların âlimlerin dilinde dolaşır hale gelip onların meclisleriyle tanıştığı dönemdir.

* Bu makale, S. Arabistan İmam Muhammed b. Suûd İslâm Üniversitesi Riyad Şeriat Fakültesi Dergisinin 1982 Yıl ve 13. sayısından alınarak çevrilmiştir. Yazar bu makaleyi, 1982 Yılında Pakistan'ın İslamabad kentinde düzenlenen "Bilginin İslamileştirilmesi" adı konferansta tebliğ olarak sunmuştur.

** Y.Y.Ü. İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı.

Not: Metinde çokça geçen ve isimleri açıkça yer almayan şahısların kısa biyografileri ile bazı eserlerle ilgili son ve taze bilgilere okuyucuya faydalı olmak amacıyla yer verilmiş, tarafımızdan notlar eklenmiştir. Bizim kullandığımız dipnotlar yazarınkilerinden fazla olduğundan, yazara ait olanlar (a, b, c) harfleri ile, bize ait olanlar rakamla gösterilmiştir.

Üçüncü dönem ise; İmam Şafîî (204/819)'nin bu kaide-leri, bir kitapta toplayıp teorik olarak delillendirmeli bir üslup-la arz ederek, fakîhin, kendisiyle tafsili hükümlere ulaşacağı ve fikhın delillerinde araştırma metoduna çevirdiği dönemdir.

Bu üç dönemin hepsinin ilkeleri bilinmektedir ve sınırları açıklanmıştır. Bunun içindir ki, bu makalemizde bu üç dönemi bırakarak dördüncü dönemi ele almayı tercih ettik. Bu dönem, İmam Şafîî'nin yazdığı *er-Risâle* adlı eserinin yayılıp şüyu bul-masından sonra başlayan dönemdir. Fık'h'ın geçirdiği dönem-lerden biri olan bu dönemin en önemli ilkeleri ve özellikleri nelerdir? Bu kısa makalemizde işte bu konuyu ele alacağız.

1. İmam Şafîî'den Sonra Usûlü Fıkıh İlmî

Şüphesiz, İmam Şafîî'nin *er-Risâle*' si ortaya ilk çıktığı andan itibaren, Usûl çalışmalarına hakim olmuştur. Bu çalışma-larda âlimler iki gruba ayrılmıştır. Bir grup *er-Risâle*'ye yönel-miş onu benimsemiş ve kendi mezhebini müdafaa edecek bir kaideye çevirmiştir. Bunlar hadisçilerin çoğunluğudur. Diğer bir grupsa *er-Risâle*'de yer alan bilgilerin büyük bir kısmını reddetmiş ve insanlar *er-Risâle*'deki bilgilerden etkilenmeden önce İmam Şafîî'nin, kendi mezhebine muhalif olarak zikrettiği hususlara cevap vermesinin gerekli olduğuna inanmıştır. Bu düşünce de Rey Ehline ve İmam Şafîî'nin *er-Risâle*'sinin ele aldığı konularda muhalif olanlara mutabık düşmektedir.

İbn Nedim (ö.385/995), *er-Risâle*'den sonra Usûlü Fıkıh ilmi konusunda yazılan eserleri zikretmiş ve Ahmed b.Hanbel (ö.233/847)'e, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh* adlı kitabı nispet etmiştir.

İmam Ahmed'in *es-Sunne* diye bir kitabı da vardır. Bu ki-tap, Usûlü Fıkıh'tansa Tevhid ve Akaid kitaplarına daha yakındır. Bu kitap, Mekke'de (H.1349/M.1930)'da basılmıştır.

Kitap iki üslup içermektedir. Bunlardan biri büyük ki söz konusu olan budur Bu kitabın el yazma nüshaları Mısır Milli Kütüphanesi'nde ve Zâhirîye Kütüphanesi'nde mevcuttur. Kitap Kahire'de de tarihsiz olarak basılmıştır.

Küçük üslubu oluşturan *es-Sünne* ise ehli sünnet inancı konusundadır. Kahire'de tarihsiz olarak basılmıştır. Yine İmam Ahmed'in *Taat'ur-Resûl* (s.a.v) diye bir kitabı daha vardır. İbn Kayyim el-Cevzîyye (ö.751/1350) *İ'lâmu'l-Muvakkîîn* adlı eserinde bu kitaptan nakiller yapmıştır. Öyle görünüyor ki, İbn

Kayyim'de bu kitaptan bir nüsha vardı. Bu kitabı çok yerde aradık fakat bulamadık.

İbn Kayyim'in naklettiklerinden anlaşıldığına göre bu kitap, sünnet konusunda çok önemli bir usûl kitabıdır. İhtimal ki o tarihten sonra kitap kaybolmuş veya ciltleme esnasında başka herhangi bir kitabla birlikte ciltlenmiş veyahutta kitabın adını taşıyan sayfa (kapak) zayi olup kitaba ulaşma imkanı kalmamıştır. Ancak araştırma ve inceleme yoluyla ulaşılır hale gelmiştir.

Kaynaklar, Davud ez-Zâhiri'ye (ö.270/883)¹ de *el-İcma'*, *İbtâlu't-Taklîd*, *Haberu'l-Vâhid*, *el-Haberu'l-Mûcib li'l-İlm*, *el-Husûs ve'l-Umûm*, *el-Mufesser ve'l-Mucmel*, *el-Kâfi fi Mekâletî'l-Muttalibî* ve *Mes'eleteyn Hâlefe fihima eş-Şafî* adlı kitapları nispet etmektedir.

Bu dönemde, Hanefî âlimleri, Şafî'nin kendilerine muhalefet ettiği hususlara cevap vermek ve Ebû Hanife (ö.150/767)'nin kendisine arzedilen cüzi meselelerde verdiği fetvalar çerçevesinde fıkıhlarının Usûlunu çıkarmak için, Şafî'nin *er-Risâle*'sini incelemeye koyuldular. Bu yönelişin sonucunda:

İsa b. Eban (ö.220/835), *Haberu'l-Vâhid*, *İsbâtu'l-Kiyâs*, ve *İctihâdu'r-Rey* adlı eserlerini yazdı.

el-Berzeî(ö.317/929),² *Mesâilu'l-Hilâf* adlı kitabını yazdı. Bu kitabın, Tunus Zeytune Kütüphanesi'nde 1619 numarada 236 varakadan oluşan bir nüshası vardır.

Ebû Cafer et-Tahavi, (ö.321/932)³, Cassas (ö.370/980)'ın özetlediği *İhtilafu'l-Fukaha*'sını yazdı. Cassas'a ait özetin Kahire'de bir nüshası vardır. Kitap çok güzel bir şekilde basılmıştır.

¹ Tam adı, Davud b.Ali b.Halef dir. Zahiri mezhebinin kurucusudur. (Bkz. ez-Zirikli, Hayruddin, *el-A'lâm Kamus Teracim li Eşheri'r-Rical ve'n-Nisa Mine'l-Arab ve'l-Musta'rabin ve'l-Müşteşrikin*, Daru'l-İlmi li'l-Melâyin, Beyrut, 9.baskı, 1990, II, 333).

² Asıl adı, Ebû Said Ahmed b.el-Hüseyn el-Uruşenî dir. Hanefî Fıkıh alimi olup, İsmail b. Hammad b.Ebi Hanife ve Ebû Ali ed-Dekkak'tan ders almıştır. Karamita vakasında ölmüştür. (Bkz. Zirikli, A'lâm, I, 114-115).

³ Asıl adı, Ahmed b. Muhammed'dir.Mısırlı Hanefî fıkıh alimidir. Şafî'nin talebelerinden olan dayısı el-Müzenî'den ders almıştır. (Bkz. Zirikli, a.g.e., I,206). Onun sözkonusu eseri, Muhammed Sağır el-Ma'sûmî tarafından tahkik edilerek Mektebetu'l-Buhusi'l-İslamiye adlı bir yayınevi tarafından basılmıştır.

el-Kerâbisî el-Hanefî (ö.322/933),⁴ *el-Furûk* adlı eserini yazmıştır. Bu kitabın İstanbul'da III.Ahmed (ö.1106/1695) ve Feyzullâh Efendi (ö.1115/1703) kütüphanelerinde birer nüshası vardır.

İbn Sema'a(ö.223/838)⁵ya da, isimleri zikredilmemiş bir takım usûl kitapları nispet edilmiştir.^a

Kinânî(ö.289/902),⁶ *el-Huccetu fî'r-Reddi ala's-Şafîi* adlı kitabını yazmış, Ali b.Musa el-Kummî el-Hanefî de (ö.305/917), *Mâ Hâlefe fihi's-Şafîyyu'l-Irakıyyine fi Ahkâmi'l-Kur'an, İsbâtu'l-Kiyâs, el-İctihâd ve Haberul'l-Vâhid* adlı eserlerini telif etmiştir.

Kerhî (ö.340/951),⁷ tarihsiz olarak bir takım eserler -bir mecmua- içinde Kahire'de basılmış olan meşhur *Usûlünü* yazdı.

İmamiyye'den Ebû Sehl en-Nevbahtî (ö. yaklaşık/193/809) "*Nakzu Risâleti's-Şafîi*", "*İbtalu'l- Kiyas*" ve "*er-Reddu ala'bni'r-Ravendi fi Ba'di Araihi'l-Usûliyye*" adlı eserlerini yazdı.

Zeydiyye'den İbnu'l-Cüneyd (ö.347/958)⁸ de "*el-Feshu ala men Ecaze'n-Nesh lima Temme Şer'uhu ve Celle Nef'uh*" ile "*el-İfham fi Usûli'l-Ahkâm*" adlı eserlerini yazmıştır.

⁴ Asıl adı, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Sâlih olup, Hanefî fıkıh alimlerindenidir. (bkz. Zirikli, a.g.e., VII,32).

⁵ Asıl adı Muhammed b. Semâa' olup, Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'den ders almıştır. Me'mûn zamanında (H.192) de Bağdat kadılığı yapmıştır. Vefat ettiği zaman Yahya b. Main onun hakkında "*Rey ehlinden fukahanın kokusu gitti*" demiştir. (Bkz. Hudari Beg, Muhammed, *Târîhu't-Teşrii'l-İslâmî*, Daru ihyai't-Turasi'l-Arabî, Baskı yeri yok, Tarihsiz, s.174; Zirikli, a.g.e. VI., 153).

^a Bkz. İbn Nedim, *el-Fihrist*, s.284).

⁶ Asıl adı Yahya b.Ömer olup. Maliki Fıkıh alimidir. (Bkz. Zirikli, a.g.e. VIII., 160).

⁷ Asıl adı, Ebûlhasen Ubeydullah b.Hüseyn olup, büyük Hanefî fıkıh alimidir. (Bkz. Hudari, a.g.e., s.252; Zirikli, a.g.e. IV., 193). Onun sözkonusu bu eseri, Mustafa Muhammed el-Kabbani tarafından tahkik edilen Ebû Zeyd Debûsî'nin *Tesîsu'n-Nazar* adlı eseriyle birlikte metnin misallerini Neseфинin düzenlediği bir nüshası Beyrutta Daru'bni Zeydün adlı Yayınevi tarafından basılmış olup piyasada mevcuttur.

⁸ Asıl adı, Muhammed b. Ahmed olup, Şîi alimidir. Yazar'ın onun Zeydiye'den olduğunu söylemesine ve ölüm tarihini h.347 olarak belirtmesine karşılık, *Kesfu'z-Zunun Zeyl'*inde mezhebinin İmamiyye, ölüm tarihinin ise h.381 olarak geçtiğini görmekteyiz.(bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *Kesfu'z-Zunun Zeyli*, M.E.B. Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1972, I,65, 109; II, 185).

Şafîilerden ise, Ebû Sevr (ö.240/854)⁹ "*İhtilafu'l-Fukaha*" adlı kitabı yazmıştır. Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö.294/907)'nin de "*İhtilafu'l-Fukaha*" konusunda bir kitabı vardır. Ebû'l-Abbas b. Süreyc (ö.305/917)¹⁰ İsa b. Eban'a bir reddiye yazmış, Muhammed b. Davud ez-Zâhiri de, Şafiiye muhalefet ettikleri hususlarda onunla tartışmıştır. İbrahim b. Ahmed el-Mervezî (ö.340/951), "*el-Umum ve'l-Husus*" ve "*el-Fusûl fi Marifeti'l-Usûl*" kitaplarını telif etmiştir.^b

Bazı Şafîiler de, kendilerini er-Risâle ye vermişlerdir. Nitekim Ebûbekr es-Sayrafi (ö.330/941),¹¹ Ebû'l-Velid en-Nisaburi (ö.349/360)¹² Kaffal (eş-Şaşi'l-Kebir) (ö.365/975 veya 363/974)¹³ Ebûbekr el-Cevzekî (ö.388/988)¹⁴ ve İmamul-Haremeyn (ö.478/1085)'in babası Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf (ö. 438/1046) er-Risâle'yi şerh etmişlerdir.

Başka beş kişiye daha Risâle şerhi nispet edilmiştir. Bu beş kişi şunlardır. Ebû Zeyd el-Cüzûlî¹⁵, Yusuf b.Ömer(?), Cemalledin Ekfahsi(?), İbnil-Fakihanî(?) ve Ebû'l-Kasım İsa b. Nacî(?)'dir. Hicri 7. asırdan sonraya kadar ülemanın kendilerinden nakilde bulunduğu bu şerhlerden henüz şu ana kadar ortaya çıkan olmamıştır.

Şeyh Mustafa Abdurrazık¹⁶, Cüveynî'nin er-Risâle üzerine yazdığı şerhinden bir nüshanın Paris Milli Kütüphanesinde bulunduğunu kaydetmekte ve ondan bazı metinler nakletmektedir. Biz orada bu nüshayı elde etmeğe çalıştıysak da başarılı

⁹ Asıl adı, İbrahim b. halid olup, Bağdat'ta Şafîilerin önde gelenlerindedir. Ayrıca Şafîî'nin *Mezhebi Kadim*'ini kendisinden rivayet eden dört kişiden biridir. Daha önce Rey taraftarı iken, Şafîî Bağdat'a geldikten sonra *Ehl-i Hadis* Tarafına geçmiştir. (bkz. el-Musannif, es-Seyyid Ebû Bekr Hidayetullah el-Hüseynî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, Tashih:Şeyh Halil el-Mîs, Daru'l- Kalem, Beyrut, ts., (Şirazi'nin *Tabakat*'ıyla birlikte), s.190; Hudari, a.g.e., s.186; Zirikli, a.g.e., I,37).

¹⁰ Asıl adı, Ahmed b. Ömer b. Süreyc olup, Şafîilerin önde gelen fıkıh alimlerindedir. (Bkz. el- Musannif, a.g.e., s.197; Hudari, a.g.e.,s.188; Zirikli, a.g.e., I, 185).

^b İbn Nedim, *el-Fihrist*, s.299.

¹¹ Asıl adı, Muhammed b. Abdillaktır. Meşhur Şafîi Usûlcusudur. Şafîi'den sonra Usûlü en iyi bilen kimse olarak söylenir. (Bkz. el-Musanif, a.g.e., s.202; Zirikli, A'lam, VI, 224.)

¹² Asıl adı, el-Hüseyn b.Ali b.Yezid dir. (Bkz. Zirikli, Alam, II,244.)

¹³ Asıl adı, Muhammed b.Ali olup Şafîilerin önde gelenlerindedir. (Bkz.Zirikli, a.g.e. VI,274)

¹⁴ Asıl adı, Muhammed b. Abdillâh olup hadis alimidir. (Zirikli, a.g.e., VI, 226).

¹⁵ Abdurahman b.Affan (ö.741/1340) Maliki fıkıhçısıdır. (Zirikli, a.g.e., III,316)

¹⁶ Bkz. *Temhid li Tarihi'l-Felsefe* adlı eser.

olamadık. Herhalde başka bilim dallarıyla ilgili kitapların içerisinde yer almakta veya farklı bir isimle kayıtlı olup, tüm yazmaları tek tek incelemek suretiyle araştırma yapmak gerekir ki, bu pek kolay olan bir şey değildir ve araştırmacının kütüphanede geçirebileceği yeterli bir zaman dilimine ihtiyaç duymaktadır.

2. Şafii'den Sonra Usûlü Fıkıh İlminin Gelişimi

Yukarıda zikrettiklerimizi, Usûlü Fıkıh ilmi için gerçek bir gelişme olarak kabul etmek oldukça güçtür. Çünkü –gördüğümüz gibi- bu çalışmalar daha ziyade Şafii'nin Risâlesi etrafında eleştiri, destekleme ve açıklama şeklinde dönüp dolaşmıştır. Hemen hemen bunun dışına çıkmamaktadır. Beşinci asra kadar durum böyle devam etmiştir. Beşinci asırda, bu ilim için esaslarının belirlenmesinden sonra gelişme olarak kabul edilebilecek faaliyetler başlamıştır.

Bu dönemde Mâlikî mezhebinden olan Kadı el-Bakillânî el-Eş'ârî (ö.403/1012)¹⁷ ve Mutezilî olan Kadı Abdulcebbar el-Hemedanî (ö.416/1024)¹⁸ Usûlü Fıkıh'ın tüm konularını yeniden yazmaya yöneldiler.

Zerkeşi (ö.794/1392) *el-Bahru'l-Muhît* adlı kitabında şöyle der: "*İki kadı, Kadî's-Sünne (ehl-i sünnetten) Ebûbekr et-Tayyib (ö.450/1058) ve Kadı'l-Mu'tezile (Mu'tezile'den) Kadı Abdulcebbar (ö.415/1024) ortaya çıktı ve Usûlü Fıkıh'ın ibarelerini genişlettiler, kapalı olan ifadeleri açıkladılar, müşkil olan konuları çözdüler.*"^c ¹⁹

İşte bu yüzdendir ki, Kadı Bakillânî "*et-Takrib ve'l-İrşad*" adlı kitabını yazdıktan sonra *Şeyhu'l Usûliyyin*^c diye lakaplandırılmıştır. Bu kitap henüz şu ana kadar ortaya çıkmamıştır. Belki de, bazı kütüphanelerde yazma eserler arasında

¹⁷ Asıl adı, Muhammed b. et-Tayyib olup Ehl-i Sünnet kadısı olarak meşhur olmuştur. (Bkz. Zirikli, A'lam, VI, 177).

¹⁸ Asıl adı, Abdulcebbar b. Ahmed Ebû'l-Hüseyn dir. Kendi döneminde mutezile ekolünün şeyhi idi. Mutezileliler "Kadı'l-Kudat" lakabını sadece ona hasretmişlerdir. (Bkz. Zirikli, A'lam, III, 273).

^c Varak 9, Ezher Kütüphanesi Yazmalar Bölümü.

¹⁹ Zerkeşi'nin bu eseri basılmış olduğundan bu bilginin yeri için bkz. ez-Zerkeşi, Bedruddin Muhammed b. Bahadır, *el-Bahru'l-Muhît*, Basıma hazır hale getirip gözden geçirenler, Şeyh Abdulkadir Abdullah el-Ani Ömer Süleyman el-Eşkar, *Vezaretu'l-Evkaf ve's-Şuûni'l-İslamiyye bi'l-Kuveyt*, 1992, 2. baskı, I, 6.

^c Nitekim "Nefaisu'l-Karafi"nin bir çok yerinde geçtiği gibi mesela bkz.(119-A).

bulunuyordur.²⁰ Usûlcüler hicri dokuzuncu asra kadar ondan nakilde bulunagelmışlerdir.

Bakıllânî'nin başka Usûl kitapları da vardır. Bunlar: "*el-Usûlu'l-Kebir*" ve "*el-Usûlu's-Sağır*" dir. Bu kitaplar Kelâm ilmiyle ilgili olabilir. Onun "*Mesâilu'l-Usûliyye*"si de böyledir. Yine onun "*el-Mukni' fi Usûli'l-Fıkh*" adlı bir kitabı da vardır. Bütün bu eserler şu ana kadar henüz ortaya çıkmamıştır.

Kadı Abdulcebbar da, "*el-Ahd*" veya "*el-Um(e)d*" adlı kitabını yazmıştır. Vatikan Kütüphanesi'nde bu kitaptan bir parça olduğu ihtimali söz konusudur.

Bakıllânî'nin "*et-Takrib*"ini İmamı'l-Harameyn²¹, "*et-Telhîs*"²² veya "*el-Mulahhas*" adıyla özetlemiştir. Bu kitabın bazı parçaları bazı kütüphanelerin yazmalar bölümlerinde muhafaza altındadır. Kendisinden sonra gelen usûlcüler onun bu özetinden Bakıllânî'nin bir çok görüşlerini nakletmişlerdir.

el-Cüveynî "*el-Burhan*"²³ adlı kitabını da, Usûlü Fıkıh'ın tüm konularına şumulü, metodu ve gerektiği yerde delili zikre-dişi açılarından Bakıllânî'nin kitabının uslûbunda telif etmiştir. Öyle ki, -kendisi Eş'ârî ve Şafiî olduğu halde- kendi imamları olan Eş'ârî ve Şafiî'ye, Şafiî olan arkadaşlarının bu kitabı şerh-etmekten ve gereken önemi vermekten sarf-ı nazar etmelerine neden olan birçok meselede muhalefet etmiştir: Mâlikîlerden Ebû Abdillâh el-Mazerî(ö.636/1141)²⁴ ve Ebû'l-Hasen el-Ebyarî (ö.616/1219)²⁵ bu kitabı (Burhanı) şerh etmişlerdir. Daha sonra üçüncü bir Mâlikî âlim Ebû Yahya bu iki şerhi birleştirerek bir şerh yazmıştır.

Bu âlimlerin hepsi de, İmam Cuveynî'nin Eş'ârî'ye muhalif olduğu hususlarda ona cevap verme cür'etinden ve "*Mesalih-i Mürsele*" konusunda İmam Malik'i tenkid etmesinden ötürü ona yüklenmişlerdir.

²⁰ Bu kitap, tahkik edilerek üç cilt halinde basılmış bulunmaktadır.

²¹ Asıl adı, Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh olup, Gazalî'nin hocasıdır. Çok sayıda eseri vardır. (Bkz. el-Musannif, a.g.e.,s.238; Zirikli, A'lâm, IV,160).

²² Bu eser de tahkik edilerek basılmıştır.

²³ Bu kitap, Abdülazim ed-Dib tahkikiyle iki cilt halinde basılmıştır.

²⁴ Asıl adı, Muhammed b. Ali b. Ömer olup Maliki fıkıhçısıdır (Zirikli, a.g.e., VI, 277).

²⁵ Asıl adı, Ali b. İsmail b. Atiyye'dir.

Yine Cüveynî bu kitabında, İmam Şafî'nin **er-Risâle**'sinde çoğu yer almayan bir takım mukaddimeler yazmıştır. Cüveynî, her hangi bir ilme girişmek isteyen kimsenin, o ilmin kaynaklarını ve o ilmin anlamını bilmesinin gerekli olduğunu açıklayarak söze başlamış ve "**Usûlu'l-Fıkh**"ın kaynaklarının Kelâm, Arapça ve Fıkıh olduğunu izah etmiştir.

Daha sonra şer'i hükümler, teklif, ehliyet ve arızaları konularını ele almıştır. Sonra da, ilimleri elde etme yollarını (medâriku'l-ulûm), akılla anlaşılabilen şeylerin tafsilatını yapmış ve dinî açıdan bilgi elde etme yollarını açıklamıştır. Bütün bu konuları, İmam Şafî'nin **er-Risâle**'sindeki ilk konu olan "**beyân**" konusuna ilişkin mevzulara giriş olarak yazmıştır.

Cüveynî'nin, *beyân* konusu ve **er-Risâle**'de yer alan ondan sonraki diğer konulara geçerken, *beyân*'ın tanımını, İmam Şafî'den daha dakik, hassas ve incelikli bir biçimde yaptığını görüyoruz. *Beyân*'ın mahiyetini, o konudaki ihtilafı, *beyân*'ın mertebelerini ve İmam Şafî'nin dikkatinden kaçan başka bir meseleyi -ki bu mesele *beyân*'ın ihtiyaç anına kadar tehiri meselesidir- ve bu konudaki ihtilafı da açıklamıştır. Ancak *beyân*'ın mertebelerini anlatırken, İmam Şafî'nin zikrettiği beş mertebeyi nakletmiş ve bu konuda Ebûbekr b. Davud ez-Zahirî'nin²⁶ söylediklerini desteklemiştir.²⁷ Sonra bazı fukahaya göre *beyân*'ın mertebelerini zikretmiş ve kendisine göre *beyân*'ın "**delil**" olduğunu bunun da aklî ve sem'î/naklî olmak üzere iki çeşit olduğunu tercih etmiştir. Sem'î/naklî delilde dayanağın mucize olduğunu ve mucizeye en yakın olan her şeyin takdim edilmesi ve derece bakımından uzak olanın ise ikinci plana atılması gerektiğini söyler. Bu delilleri ise şöyle sıralar: Kitap, mütevatir sünnet, icma', haber-i vahid ve kıyas.

Daha sonra Cüveynî, dilbilgisi konularını ele alır ve dil âlimlerinin ihmal ettiği dilbilgisi konularına, *Emirler*, *Nehiy-*

²⁶ Asıl adı, Muhammed b. Davud el-İsbahanî (ö.297/909) olup Zahirî mezhebinin kurucusu Davud ez-Zahirî'nin oğludur. *el-Vusûl ilâ Marifeti'l-Usûl* adlı bir eseri vardır. (Bkz. Katip Çelebi, Keşfu'z-Zunun, M.E.B. Yay. 2. baskı, İst. 1972, II, 2014; Zirikli, a.g.e., VI, 120).

²⁷ Bu zata söylediği ve Cüveynî'nin de kendisini desteklediği husus Şafî'nin *Beyân*'ın Mertebelerini sayarken icma'ı ihmal etmiş olduğu hususudur. Cüveynî bu desteğini şöyle belirtir: "Kıyas, icma'ya dayandığından icma'ı zikretseydi elbette daha mantıklı olurdu" der. (Bkz. Cüveynî, el-Burhan, Thk: Abdulazim ed-Dib, Kahire, 1980, 2. baskı, I, 162-163).

ler, *Umum*, *Husus* ve İmam Şafii'nin ele aldığı diğer konular bağlamında usûlcülerin önem verdiğini açıklar.

Bu arada, Bakıllânî'nin zikrettiği bazı hususlara atıfta bulunarak, Şafii'nin metoduna ek olarak zikrettiği bu ilavelerde Bakıllânî'nin bu konuda kendisini geçtiğine işaret eder.

İmam'u'l-Harameyn, Gazâlî'nin (ö.505/1111) hocalarının en önde gelenlerindedir. Dolayısıyla Gazâlî'nin hocasından etkilenmesi doğaldır. Gazâlî'nin Usûlü Fıkıh konusunda dört kitabı vardır Birincisi *el-Menhul*²⁸ İkincisi Gazâlî'nin *Mustasfâ*^d sında göndermede bulunduğu bir başka kitaptır. Bu kitap hakkında Gazâlî'nin belirttiği isminden başka bir bilginimiz yoktur. Bu kitabın ismi *Tehzibu'l-Usûldür*. Diğer bir kitabı "*Şifau'l-Ğalîl fi Beyâni's-Şebehi ve'l-Muhayyel ve Mesâlikî't-Ta'il*" dir.²⁹

Tahkik edilip Bağdat'ta (H.1390/M.1971'de) basılan dördüncüsü ise, onun Usûl Ansiklopedisi ve bu konudaki eserlerinin sonuncusu olan "*el-Mustasfâ*"sıdır. Bu eser Mısır ve başka yerlerde birçok defa basılmıştır.³⁰

Gazâlî bu eserini uzletten çıktıktan sonra telif etmiştir. Esere, çok önem verdiği Aristo mantığı ilminin konularından büyük bir kısmını ele aldığı bir girişle başlamıştır. "Tanım"ı, şartlarını ve kısımlarını ele almış delil ve kısımlarından söz etmiştir.

Daha sonra, hocası Cüveynî ve ondan önceki Bakıllânî gibi usûlcülerin de önem verdiği ve tüm usûl konularını ele aldığı "Kitabın Dört Kutbu"ndan söze başlamıştır. Hocası Cüveynî'nin, imamları, Şafii ve Bakıllânî'ye muhalefet edip kendine mahsus görüşleri olduğu gibi, Gazâlî'nin de kendine has ve kendinden öncekilerden farklı, bazılarının kabul edip bazılarının da eleştirdiği görüşleri vardır.

²⁸ Bu eser, Dr.Muhammed Hasan Heyto tarafından tahkik edilmiş ve Şam'da Daru'l-Fikr tarafından 1980 yılında 2. kez basılmıştır. Piyasada mevcuttur.

^d Bkz. I, 187.

²⁹ Gazâlî'nin bu eseri de yine tahkikli olarak basılmıştır.

³⁰ Gazâlî'nin bu kıymetli eserinin, birisi tek başına, diğeri ise eski baskıda beraberinde bulunan *Fevâtihu'r-Rahamût* adlı eserle birlikte olmak üzere iki ayrı tahkikli baskısı yapılmış bulunmaktadır.

İşte bu açıklamalar, Usûlu Fıkıh ilmi konusunda Şafii-lerin gelişim süreci hanesine kaydedilebilecek en önemli yönleridir.

Bu sürece katkıda bulunmuş olan ikinci grupsa Mu'tezilî-ler'dir. Kadı Abdulcebbar "*el-Ahd*" veya "*el-Um(e)d*" adlı kitabını yazmış ve onu şerh etmiştir. Usûl'e ilişkin görüşlerini bazı cüzleri tesbit edilen ve basılan ansiklopedik eseri "*el-Muğni*" de belirtmiştir. Bu eserin on yedinci cildini usûl konularına ayırmıştır.

İmamul-Harameyn, Kadı el-Bakillânî'nin kitaplarına ihtimam gösterdiği gibi, Mu'tezilî olan Ebu'l-Hüseyn el-Basrî de (ö.435/1043),³¹ Kadı Abdulcebbar'ın kitaplarına ihtimam göstermiş ve onun "*el-Ahd*" veya "*el-Um(e)d*" adlı eserini şerh etmiştir. Bilahare bu şerhin uzun olduğunu anlamış ve "*el-Mu'temed*" diye adlandırdığı eserinde özetlemiştir. Bu kitap şu an basılmış olup, ilim ehli arasında mutedavildir.

Bu dönemde, Ebû İshâk eş-Şirâzî, (ö.476/1083)³², "*el-Luma*" ve "*et-Tabsire*" adlı kitaplarını yazmıştır. Bu her iki eser de basılmış olup ilim ehli arasında mütedavildir.

Hanbeli olan Kadı Ebû ya'la el-Ferra³³, Dr.Ahmed el-Mubarekî'nin(1400/1980) tahkik edip neşrettiği "*el-Udde fi Usûli'l-Fıkh*" adlı Usûl kitabını yazmıştır.

Yine Hanbelilerden İbn Akil el-Bağdâdî³⁴, "*el-Vadıh fi'l-Usûl*" adlı eserini yazmıştır Ebû'l-Hattab (ö.510/1116)³⁵ de "*Temhid*" adlı meşhur Usûl kitabını yazmıştır. Son zamanlarda bazı araştırmacılar bu eserin tahkikini yapmışlar, ancak henüz şu ana kadar basılmamıştır.⁶

³¹ Asıl adı, Muhammed b. Ali et-Tayyib olup, Mutezilenin meşhur Kelam ve Fıkıh alimlerindenidir. (Bkz. Zirikli, a.g.e., VI, 275).

³² Asıl adı, İbrahim b. Ali'dir. (Zirikli, a.g.e., I, 51). Onun söz konusu bu eserlerinden "*el-Luma*" müellifin bu esere yazdığı şerhle birlikte, Abdülmecid Türki tarafından tahkik edilerek Beyrut'ta Darul-Ğarbi'l-İslami adlı yayınevince 1988'de ilk kez basılmıştır Diğer "*et-Tabsire*" ise Muhammed Hasan Heyto tarafından tahkik edilmiş ve Şam'da Darul-Fıkr tarafından ilk baskısı 1980 yılında yapılmıştır. (Çev.)

³³ Asıl adı, Muhammed b. el-Hüseyn'dir (ö. 458/1066) Bkz. Zirikli, A'lam, VI, 100.

³⁴ Asıl adı, Ebû'l-Vefa, Ali b. Muhammed (ö.513/119) olup Hanbeli Mezhebinin ileri gelen fakih ve Usûlcülerindedir (Bkz. Zirikli, a.g.e., IV, 313).

³⁵ Asıl adı, Mahfuz b. Ahmed el-Kelvezânî olup Hanbelilerin önde gelen Usûl ve fıkıhçılarındandır.

⁶ Bu eser, Dr.Muhammed Ebû Amşe ve Dr.Muhammed b. Ali b. İbrahim tarafından

Bu dönemde Mâlikîlerin telif ettiği eserler ise "*Uyunu'l-Edille fi Mesaili'l-Hilaf beyne Fukahai'l-Emsar*" adlı kitaptır. Bu kitabın Fas'ta Karaviyin (Üniversitesi)^f de bir yazma nüshası vardır. Şirâzî bunu, ihtilaf konusunda Mâlikî mezhebindeki eserlerin en güzeli olarak kabul etmiştir. Bu eseri İbnu'l-Kassar el-Bağdâdî(ö.398/1007)³⁶ telif etmiştir. yine aynı müellifin "*Mukaddimetun fi Usûli'l-Fıkıh*" adlı eseri vardır Bu eserin Ezher Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunmaktadır.

Şafii, Hanbeli, Mâlikî ve Mu'tezilî eserler içerik ve konuları sıralama bakımından birbirlerine yakın bir metod izlemişlerdir. Bunun yaygın ismi "*Mütekellimîn Metodu*"dur.

3.Hanefiler ve Usûlü Fıkıh'ı Telif Etmedeki Roller

Bazı "Usûlü Fıkıh" tarihçileri Ebû Yusuf(ö.183/799) ile İmam Muhammed(189/805)'in Usûlü Fıkıh konusunda eser yazdıklarına kail olmuşlardır.⁸ Ancak bu iddia henüz ispatlanmamıştır.

Keşfu'z-Zunûn⁸ sahibi³⁷, Alaaddin es-Semerkindî (ö. 535/1140)'nin "*Mizanu'l-Usûl*" adlı kitabından şu sözünü nakleder: "*Bil ki, 'Usûlü Fıkıh' Usûlu'd-Din'in bir şubesidir. Öyleyse bu konuda eser yazmanın, kitabın yazarının inancına uygun olarak vaki olması zaruridir. Usûlü Fıkıh konusundaki eserlerin çoğusu Usûlde bize muhalif olan Mu'tezilîler'e ve furuatta bize muhalif olan hadiscilere aittir. Onların eserlerine güvenilmez. Bizim mezhebimizdeki âlimlerin eserleri ise iki kısımdır. Usûl ve Furu'u iyi bilen âlimlerin elinden sadır olması sebebiyle, son derece sağlam olan kısım: Ebû Mansur el-Maturidî'nin*

tahkiki yapılarak Suudi Arabistan'da Cidde kentinde Daru'l-Medeni Yayınevi tarafından 1987 yılında basılmıştır.

^f Bkz. Brokelman eki, 2/963, No:49.

³⁶ Asıl adı, Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed olup Malikilerin önde gelenlerindedir. (Bkz. İsmail Paşa, a.g.e., II, 133).

⁸ Bkz. Menakibu'l-Mekki, 2/245, Mukaddimetu Usûli'l-Fıkıh's-Serahsi, 1/3; Miiftau's-Seade, 2-37; İbn Nedim, el-Fihrist; Bu iddiada bulunanların tamamı, İmam Muhammed'in biyografisini verirken İbn Nedim'in Fihrist'inde kullandığı "Onun Usûl konusunda Kitabı's-Salat, Kitabı'z-Zekat ve Kitabı'l-Hac gibi birtakım kitapları vardır" şeklindeki sözüne dayanmışlardır. Ancak bu ifadeden itikad Usûlünü kastedtiği anlaşılıyor.

⁸ Bkz. I, 110-111.

³⁷ Hacı Halife, Mustafa b. Abdullah Katip Çelebi (ö.1067/1657). (Bkz. Zirikli, A'lam, VII, 236).

(ö.333/944)³⁸ *Meâhizu's-Şer' ve'l-Cedel* adlı eserleri gibi. *Bir de, Furûatı sem'i delillerden çıkarmaya yönelenlerin elinden sadır olması sebebiyle, manaları tahkik ve güzel tertiple son derece mükemmel olarak yazılan kısımdır. Ancak, onlar Usûlun inceliklerinde ve akli meselelerde mahir olmayınca, bazı konularda kendi görüşleri muhaliflerin görüşlerine kaydı, sonra da, birinci kısımdan olan âlimler lafızların ve manaların onlara yabancı gelmesinden ya da gayretsizlik ve gevşeklikten dolayı bu işi bıraktı."*

Bu sözler üzerinde durulmaya değer. Şöyle ki; bu sözler her ne kadar bir Hanefî âlim tarafından söylenmişse de Usûlü Fıkıh'ın gelişim sürecinde Hanefîlerin rolünü açıklama hususunda gerçeğe yakındır. Mesela; birinci dönemde Matûridî'den önceki Hanefî uleması İmam Şafîi'nin *er-Risâle*'sindeki bazı konuların tartışmasını yapmaya yönelmişlerdir. İsa b. Eban ve başkalarının yaptığı gibi.

Bu dönemden sonraki dönemde ise, yazdıkları eserlerin en barizleri, "*Usûlu'l-Kerhi*" dir. Bu eser birkaç sayfadan ibaret olup Kahire'de birçok defa basılan "*Tesisu'n-Nazar*" adlı eserle birlikte basılmıştır.

Onun ardından Cassas (ö.370/981)³⁹ gelmiş, Usûlü Fıkıh kitabını "*Ahkâmu'l-Kur'an*" adlı diğer bir eserine giriş olarak yazmıştır. Bu eser araştırmacılardan birisi tarafından doktora tezi olarak tahkik edilmiş ve henüz basılmamıştır.⁴⁰

Hanefîler'de, Usûlü Fıkıh ilminin yazımı sürecinin başlamasının İmam Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö.430/1039)⁴¹'nin eliyle olduğu kabul edilebilir. O, "*Takvîmu'l-Edille*" adlı eserini yazmıştır. Araştırmacılardan biri bu eserin tamamını veya bir kısmını tahkik etmiş ve henüz basılmamıştır.⁴² Ayrıca bir de "*Tesisu'n-Nazar*" adlı eserini de telif etmiştir.

³⁸ Asıl adı, Muhammed b. Muhammed olup, Matûridî mezhebinin kurucusudur. (Bkz. Zirikli, a.g.e., VII, 19).

³⁹ Asıl adı, Ebûbekr Ahmed b. Ali olup büyük Hanefî fıkıhçısıdır. (Zirikli, a.g.e., I, 171).

⁴⁰ Cassas'ın bu eserinin, Uceyl Casim en-Neşemî tarafından tahkikli basımına 1985'ten itibaren başlanmıştır. 1994 yılında da Kuveyt Evkaf Bakanlığı tarafından 2. baskısı dört cilt halinde yapılmıştır.

⁴¹ Asıl adı, Ubeydullah b. Ömer'dir. (Zirikli a.g.e., IV, 109). Bu eser hakkında bilgi daha önce geçmişti.

⁴² Bu eser M.Ü. Sos. Bil. En.'de Masum Vanlıoğlu tarafından bir bölümü yüksek lisans tezi olarak edisyon kritik edilmiş ancak henüz basılmamıştır.

Ebû Zeyd kendinden öncekilerin, özellikle Kerhî (ö. 340/951) ve Cassas'ın Usûllerinden istifade etmiş, ancak o, konuları daha genişletmiş ve detaylara inmiştir. Nitekim Hanefilerin Usûlde başkalarıyla ittifak ve ihtilaf ettikleri hususlara kısaca işaret etmek suretiyle ele almıştır.

Fahru'l-İslam Pezdevî (ö.482/1089)⁴³ Debûsî'yi takip etmiş ve meşhur kitabı "*Kenzu'l-Vusûl ilâ Marifeti'l-Usûl*" adlı eserini yazmış ve bu eserinde Usûl konularını genel olarak ele almıştır. Hanefiler bu esere büyük önem vermişler ve üzerine birçok şerhler yazmışlardır. Bunların en önemlisi ve en güzeli Abdulaziz el-Buharî(ö.730/1330)⁴⁴'nin "*Keşfu'l-Esrâr*"ıdır. İstanbul ve Mısır'da basılmıştır.⁴⁵

Şemsu'l-Eimme es-Serahsî (ö.483/1046)⁴⁶ de Mısır'da iki cilt olarak basılan "*Usûlu's-Serahsî*" adlı eserini yazmıştır. Bu eser, Debûsî'nin *Takvîmu'l-Edille*'sinin tadil edilmiş bir nushası olarak kabul edilir. Pezdevî ve Serahsî'nin bu kitapları Hanefî Usûl âlimlerinin ihtimamına mazhar olmuş ve uzun bir dönem âlimler bu iki esere kendilerini vermişlerdir.

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılıyor ki, hususi bir ilim olma niteliği ile Usûlü Fıkıh'ın gelişimi beşinci asırda tekamül etmiş, konuları netleşmiş ve meseleleri rayına oturmuştur. Bu dönemde mezheblere mensub âlimler Usûllerini tamamlamış bir biçimde tedvin etmişlerdir.

4. Şafîî /Mütekellimîn ve Hanefîlerin /Fukahâ Metodu

4.1. Şafîî /Mütekellimîn

Usûlü Fıkıh'ın tedvini, iki metodla gerçekleşmiştir. Bunlardan birisi Şafîî veya Mütekellîmin metodu olarak bilinir. Bu metod Şafîîler, Mâlikîler, Hanbelîler ve Mutezilîler'in^h takip

⁴³ Asıl adı, Ali b. Muhammed'dir. Eserlerinin zorlukla anlaşılması sebebiyle "Ebû'l-Usr" diye lakablandırılmıştır. (Zirikli a.g.e., IV, 328).

⁴⁴ Asıl adı, Abdulaziz b. Ahmed olup Hanefî fakih ve Usûlcüsüdür. (Zirikli a.g.e., IV, 13).

⁴⁵ Pezdevî'nin Usûlü bu müellifin şerhiyle birlikte, Muhamed el-Mu'tasıbillah el-Bağdâdî tarafından yeniden paragraf sistemine göre düzenlenip, ayet ve hadislerin tahrici ve ilave indeksler yapılarak gözden geçirilmiş ve Beyrut'ta 1994 yılında Daru'l-Kitabî'l-Arabi tarafından nefis bir 2. baskısı yapılmıştır.

⁴⁶ Ebûbekr, Muhammed b. Ebi Sehl Ahmed olup Hanefî fıkıh alimidir. (Zirikli a.g.e., V, 315).

^h Bu ekollerin herbirinin alimleri, kendi eserlerinde ziyadeler yapıyor ve kendi

ettiği metod olup, "*Mütekellîmin Metodu*" diye yaygın olarak adlandırılmıştır. Çünkü bu metodla kitap yazarlar, eserlerine hüsün, kubuh, şeriât gelmeden önce eşyanın hükmü, nimet verene şükretme ve hakim gibi kelâmî meselelere girmeyi alışkanlık haline getirmişlerdir. Yine onlar usûl kaidelerini yerleştirirken, bu kaidelerin altında münderiç olan furuata büyük önem vermenin veya fer'i meselelerin usûle uygulanmasını gözetmeksizin kaidelerin takririne, bu kaidelerin, doğruluğunu delillendirmeye, ispatlamaya ve muhaliflere cevap vermeye dayalı istidlâlî bir yol takip etmektedirler.

4.2. Hanefîlerin/Fukahâ Metodu

Hanefîler ise kendi Fıkıh Usûllerinin yazımında usûl kaidelerini imamlarından nakledilen fer'i meselelere göre yerleştirme yolunu takip etmişlerdir.

Kaide, fer'i meseleden istinbat edilmiş ve onun etrafında dolaşmıştır. Bunun aksi sözkonusu değildir. Bu metodla Usûlü Fıkıh araştırmacısı, imamların verdiği fetvaları topluyor, onları tahlile tabi tutuyor ve imamların bu fetvaları elde ettikleri ve bunlara esas teşkil eden tabi asıllara dayanarak fetva veriyordu.

Dihlevî (1176/1763) şöyle diyor: "*Bilmiş ol ki, bazıları'nın Ebû Hanife ile Şafîî arasındaki ihtilafın, Pezdevî vb. kitaplarda zikredilen esaslara dayandığını zannettiğini gördüm. Gerçek şu ki, Hanefîlerin dayandıkları asıllar, imamlarının fetvalarından tahrîc edilmiştir. Bana göre, Hass'ın mübeyyen olduğu, ona beyânın yapılmayacağı meselesi, ziyadenin nesh olduğu, Amm'ın Hass gibi kati olduğu, ravilerin çokluğu sebebiyle tercihin yapılamayacağı, rey kapısı kapandığı zaman fakih olmayanın rivayet ettiği hadislerle amel etmenin gerekmeyeceği, şart ve vasfın mefhumuna itibar edilemeyeceği ve emrin mucibinin kesinlikle vucup olduğu ve benzeri kaideler imamların fetvaları üzerine tahrîc edilmiş esaslar olup, bunların Ebû Hanife ve arkadaşlarından rivayet edilmesi doğru olmaz.*

Bu kaidelere riayet etmek (bağlı kalmak) -Pezdevî ve başkalarının yaptığı gibi- öncekilerin istinbatlarında bu kaideler aleyhinde söylenen hususlara cevap verme külfetine girmek, bu akidelerin aksi olan kaidelere riayet etmekten (bağlı kal-

kaidelerine muhalif olan hususları, sözü edilen aynı istidlâlî bir üslupla bina ediyorlardı.

maktan) ve onlar aleyhinde varid olanlara cevap verme külfetine girmekten daha ehak değildir.' Dihlevi daha sonra buna dair misalleri zikretmektedir.

5. Altıncı Asır ve Sonraki Dönemlerde Fıkıh Usûlü İlmi

Usûlü Fıkıh ilminin meseleleri ve konuları, Mütekellîmin metodu üzere olan, dört kitap, "*el-Ahd*", "*el-Mutemed*", "*el-Burhan*" ve "*el-Mustasfâ*" da toplandıktan sonra kelâm imamlarından iki değerli âlim bu dört kitabı özetlemiştir.

Bunlardan biri Fahrêddin er-Razî (ö. 606/1209)⁴⁷dir. O, bu kitapları "*el-Mahsul*" adlı eserinde özetlemiştir. Bu kitabı tahkik etmek şerefi bana nasip oldu. İmam Muhammed İslâm Üniversitesi de basıp yayımladı. Diğerisi ise Seyfuddin el-Amidî (ö. 631/1234)⁴⁸dir. O da bu dört kitabı "*el-İhkâm fi Usulil-Ahkâm*" adlı kitabında özetlemiştir. Bu kitapda Riyad, Kahire ve diğer yerlerde basılmıştır.

Başka eserlere nazaran bu iki kitap kolay üsluba sahip kitaplardandır. Hele "*el-Mahsul*"un ibaresi daha net ve daha açıktır. Bu iki kitap üzerine özetler, şerhler ve talikatlar devam etmiştir. Mesela; "*el-Mahsul*"ü Tacuddin el-Urmevî (ö.656/1258)⁴⁹ "*el-Hasıl*" adlı kitabında özetlemiştir. Bu eser Ezher'de doktora tezi olarak tahkik (edisyona kritik) edilmiş ancak henüz yayınlanmamıştır. Yine "*el-Mahsul*"ü Mahmud el-Urmevî(ö.682/1283)⁵⁰ "*et-Tahsil*" adıyla özetlemiştir. Bu da tahkik edilmiş henüz yayınlanmamıştır. Ayrıca Razî'nin kendisi "*el-Mahsul*"ü, "*el-Muntehab*" adıyla özetlemiştir. Araştırmacılardan biri bu eseri tahkik yapmaktadır.

"*el-Hasıl*"ı Kadı Beydavî (ö. 685/1286),⁵¹ "*Minhâcu'l-Vusûl ilâ İlmi'l Usûl*" adıyla, adeta bir bulmaca gibi son derece kısa ve veciz bir şekilde özetlemiştir. Bu yüzden birçok kimse onu şerh etmeye yönelmiştir. Onun en güzel şerhi İsnevî (ö.

ⁱ Bkz. Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, I, 336-341; *el-İnsâf fi Beyâni Esbâbi'l-İhtilâf*, s. 38- 40, Selefîyye Matbaası.

⁴⁷ Asıl adı, Fahrêddin Muhammed b. Ömer'dir. Meşhur tefsir alimi. Şafii'dir. (Zirikli Alam, VI, 313.)

⁴⁸ Asıl adı, Ali b. Ebi Ali, meşhur Şafii Usûl alimidir. (Zikiri, Alam, IV, 332).

⁴⁹ Asıl adı, Muhammed b. el-Hüseyin'dir. (Katip Çelebi, a.g.e., II, 1615). Onun bu eseri, Dr.Abdusselam Mahmut tarafından tahkik edilmiştir.

⁵⁰ Sıracuddin Mahmud b. Ebibekr olup Şafîî fıkıh alimidir. (Zirikli, a.g.e., VIII, 166; Katip Çelebi, a.g.e., II, 1615).

⁵¹ Asıl adı, Nasıruddin Abdullah b. Ömer Şafii Usûlcüsdür. (Zirikli, A'lam, IV, 110).

772/1370)'nin⁵² "*Nihayetu's-Sûl*" adlı şerhidir. Bu kitap, bu ilimle uğraşanların uzun zaman kendilerini verdikleri ve hala Ezher'deki Şafiîlerin kendilerini vakfettikleri bir eserdir.

Amidî'nin "*el-İhkâm*"ını ise Mâlikî olan İbnu'l-Hacib (ö. 646/1248),⁵³ Mâlikîlerce meşhur olan "*Munteha's-Sûl ve'l-Emel fi İlmeyî'l-Usûl ve'l-Cedel*" adlı kitapta özetlemiştir.

Yaygın olan en iyi şerhi Adududin el-İcî (ö.756/1355)⁵⁴'nin şerhidir. Bunun üzerine bir takım notlar (haşiyeler) ve yorumlar (talikat) vardır.

Bütün bu eserler, önce kaideleri koyan ve delilleri bu kaideler üzerine bina eden Mütakellîmin metodu üzere yazılmıştır.

Hanefî Usûlcüler de, Pezdevî ve Serahsî'nin kitaplarına kendilerini vermişlerdir. Bu durum altıncı asrın sonları ve yedinci asrın başlarına kadar böyle devam etti. Yedinci asrın başlarında usûlcüler usûl yazımında yeni bir yola/metoda yöneldiler. Bu metot, her iki grubun usûlunu bir arada toplayan kitaplar çıkarmak için Mütakellîmin ile Hanefî metotlarını birleştiren metottur.

Muzafferuddin es-Saatî (ö.694/1295),⁵⁵ "*Bediu'n-Nizam el-Cami' Beyne Kitabeyî'l-Bezdevi ve'l-İhkâm*" adlı kitabını yazdı. Bu kitap basılmıştır.

Sadru's-Şeria (ö.747/1346),⁵⁶ "*Tenkihu'l-Fusûl*" adlı eserini yazdı. O bu eserinde, "*el-Mahsul*", Pezdevî'nin Usûlu ve İbn Hacib'in Muhtasar'ını özetlemiştir. Daha sonra bu kitabını şerhederek "*et-Tavdih*" adını vermiştir. Taftazanî (ö.792/1390),⁵⁷ bunun üzerine bir haşiyeye yazarak "*et-Telvih*" diye adlandırmıştır. Bunların hepsi de basılmış olup tedavüldedir.

Şafiîlerden Tacuddin es-Subki (ö.771/1369),⁵⁸ meşhur "*Cem'u'l-Cevami*" adlı kitabını yazdı. Önsözünde bu kitabı yüz

⁵² Cemaluddin Abdurrahman b. Ömer (Zirikli, A'lam, III, 344; el-Musannif, a.g.e., s.275).

⁵³ Osman b. Ömer Maliki Fıkıh alimidir. (Zirikli, A'lam, IV, 211).

⁵⁴ Abdurrahman b. Ahmed Şafiî Usûl ve Kelam alimi (Zirikli, A'lam, III, 295).

⁵⁵ Ahmed b. Ali Hanefi Fıkıhçısıdır. (Zirikli, A'lam, I, 175).

⁵⁶ Sadru's-Şeria Ubeydullah b. Mesud Hanefi Fıkıh alimi. (Zirikli, A'lam, IV, 197-198).

⁵⁷ Saduddin, Mesud b. Ömer Meşhur Kelam ve Fıkıh alimi. (Zirikli, a.g.e., VII, 219).

⁵⁸ Ebû Nasr Abdulvehhab b. Ali Şafiidir. (Zirikli, a.g.e., IV, 184).

tane Usûl kitabından derlediğini zikretmektedir. Çok kimseler bu eseri şerhetmeye, üzerine talikat yapmaya önem vermişlerdir. En önemli ve yaygın olan şerhi Celaluddin el-Mahallî (ö. 964/1557)'nin, özellikle şafiî usûlcüleri nezdinde bir umde olarak kalan şerhidir.

Bedreddin zerkeşî de (ö.794/1392) onu şerh etmiş ve "*Teşnifu'l-Mesami*" adını vermiştir. Onun bir kısmı, Şeyh el-Mutiî(ö.1935)'nin birtakım talikatlarıyla H.1354'de basılmıştır. İmam Muhammed Üniversitesi'nde araştırmacılardan birisi doktora tezi olarak bu eserin tahkikini yapmaktadır.

Zerkeşî de "*el-Bahru'l-Muhit*" adlı eserini yazmış ve yüzden fazla eserden usûlcülerin görüşlerini toplamıştır. Şu anda İmam Muhammed Üniversitesi Şeriat Fakültesi'nin profesörlerinden birinin danışmanlığında araştırmacılardan birisi bu eserin tahkikini yapmaktadır.⁵⁹

Hanbelîlerden İbn Kudâme (ö.620/1223)⁶⁰, "*Ravdatu'n-Nazır ve Cunnetul-Munazır*" adlı kitabını yazdı. Müellif bu kitabında Gazalî'nin "*Mustasfâ*"sını, Hanbelîlerin diğer usûlcülere muhalif olduğu hususlara ait ilave bilgilerle özetlemiştir. Bu eser bir çok kez basılmış olup, Hanbelîler buna büyük önem vermiş ve onunla kendilerini başka eserlerden müstağni görmüşlerdir. Bu eseri Süleyman et-Tuffî (ö.716/1316),⁶¹ özetlemiş, sonra da iki cilt hâlinde şerh etmiştir.

Mâlikîlerden el-Karafî (ö.684/1285),⁶² "*Tenkihu'l-Fusûl fi'htisarîl-Mahsul*" adlı kitabını yazmıştır. Ayrıca "*el-Mahsul*"u, "*Nefaisu'l-Usûl*" adıyla şerhetmiştir. Şu an da İmam Muhammed Üniversitesi'nde araştırmacılardan biri bu eseri tahkik etmektedir.

6. İctihâd Konuları

İctihâd konuları usûl kitaplarında bir bab veya kitap başlıkları halinde yer alıyordu. Usûlcüler buralarda, ictihâdın tarifini, şartlarını, çeşitlerini, Resûlullâh'ın(s.a.v.) ictihâdla ibadet edip etmediği, sahabenin onun zamanında ictihâdla

⁵⁹ Bu tahkik henüz piyasada olmamakla beraber bu kitabın üç kişilik heyet tarafından yeni sistemle basıldığını daha önce belirtmiştik.

⁶⁰ Abdullah b. Ahmed olup Hanbelî Fıkıhçısıdır. (Zirikli, a.g.e., IV, 67).

⁶¹ Necmuddin Süleyman b. Abdulkavi es-Sarsaridir (Zirikli, a.g.e., III, 127-128).

⁶² Şıhabuddin Ahmed b. İdris olup Maliki'dir. (Zirikli, a.g.e., I, 94-95).

ibadet edip etmedikleri, müctehidlerden isabet edenin tek kişi mi olduğu, yoksa bu sayının fazla olmasının caiz olup olmadığı, icthâdın caiz olup olmadığı hususlarını ve sonra da aynı uslupla Taklid konularını ele alıyorlardı.

Sekizinci asırda İbrahim b. Musa (ö.790/1388),⁶³ "*el-Muvafakat*" atlı eserini yazdı. Müellif bu eserinde, icthâdı iki esasa dayanan "**fikri bir operasyon**" olması açısından ele alır. Bu esaslardan *birincisi*: Arapça dil bilgisi kurallarını ve dil usullerini tam manasıyla bilmektir. Bu bilgileri öğrenmede müellif kişiyi, Arapça dilbilgisi ve diğer Usûlü Fıkıh eserlerine havale eder. Ona göre icthâdın dayanacağı *ikinci esas ise*: Şari Teala'nın koyduğu hükümlerdeki maksatlarını bilmektir. Şatıbî'den önceki Usûlcüler bu "**Makasid**"a pek dikkat çekmemişlerdir. Bilakis onlar bu konuyu illetin kısımlarını anlatırken incelemişlerdir. Oysa ki Şatıbî, bu eserini bu konu için yazmıştır ki, bu konu çok kıymetli, son derece önemli ve Şari'in hükmünü ve maksadını anlamak için bunu (makasıdı) bilmek zorunludur. Ancak ne var ki bu eser, araştırmacıların zihinlerinde, "hükmün talili caiz olmaz, çünkü (illet) munzabıt/istikrarlı değildir. Durum böyle olunca da çoğusuna göre makasıdı araştırmak boşu boşuna zihni bir mesai kabilinden sayılır" düşüncesi yerleştiğinden dolayı usûl konusunda çalışanlar tarafından hak etmediği ihmale uğratılmıştır.

Kitab basılmış olup ilim ehlinin elinde dolaşmaktadır. Gönül arzu ederdi ki, Usûlü Fıkıh öğretimi verenler veya metod belirleyenler, araştırmacıların özellikle Kıyas, Ta'lil ve İctihâd konularıyla ilgilenenlerin dikkatlerini bu esere çeksinler.

⁶³ Bu zat meşhur Şatıbî'dir. Maliki fıkıh alimidir. Onun bu eseri diğer klasik Usûl kitaplarından farklıdır. Bu eserinde mezheb farklılığı pek görülmez. Bu eserindeki farklılığı en belirgin olarak onun makasid ve maslahatı ön plana aldığı ve genişçe incelendiği yerlerde kendini gösterir. Şatıbî ve onun bu eseri üzerine iki çalışma mevcuttur. Ancak bu eserleri henüz elde edememiş olduğumuzdan içerikleri hakkında bilginiz yoktur. Bununla birlikte isimlerinden anlaşıldığına göre Şatıbiyi diğer Usûlcülerden ayıran en belirgin konu olan makasid üzerinde durulduğu muhakkaktır. Bunlardan birisi: Dr. Ahmed er-Risûni'nin "*Nazariyyetu'l-Makasid İnde'l-İmamı's-Şatıbî*" diğeri ise, Dr. Hammadi Ubeydî'nin "*eş-Şatıbî ve Makasıdu's-Şeria*"dır. Şatıbî üzerine bir doktora çalışma da Pakistan'lı birisi tarafından 1970'li yıllarda yapılmış, yakın bir zamanda da *İslam Hukuk Teorisi* adıyla İngilizce aslından çevrilerek İz Yayıncılık tarafından basılmıştır.

İbnu'l Humam (ö.861/1457),⁶⁴ "*et-Tahrir*" adlı eserini yazdı. Talebesi İbn Emir el-Hacc (ö.879/1474)⁶⁵ "*et-Takrir ve't-Tahbir*" adıyla onu şerh etmiştir.

Bu kitap şerhiyle birlikte basılmıştır. Bu eser de Hanefî ve Mutekellimîn metodlarını birleştiren metodla yazılmış kitaplarıdır.

Emir Padişah'a⁶⁶ ait basılmış "*Teysiru't-Tahrir*" adlı başka bir şerhi daha vardır. Kadı Alaaddin el-Merdâvî (ö.885/1480)⁶⁷, İbnu'l-Müflih (ö.763/1362)⁶⁸ in "*Usûli'bnî Müflih*" adlı eserini özetlemiş ve "*Tahriru'l-Menkul ve Tehzibu İlmi'l-Usûl*"^k adını vermiştir. Araştırmacılarından biri bunu tahkik etmektedir, yakında yayınlanması beklenmektedir.

Daha sonra İbn en-Neccar el-Futuhi el-Hanbelî (ö.763/1362),⁶⁹ Merdavi'nin "*Tahrir*"ini özetlemiş, sonra da bunu, son usûl kitaplarının en kapsamlısı ve en güzeli olarak kabul edilen güzel bir şerh etmiştir. Mısır'da eksik olarak basılmıştır. Daha sonra bu kitabı, Dr. Nezih Hammad ve Dr. Muhammed ez-Zuhayli tahkik etmişler ve Mekke'deki Şeriat Fakültesi'ne bağlı "*İlmi Araştırma Merkezi*" tarafından yayınlanmış ve iki cildi çıkmıştır. Kalan kısmı ise baskıdadır.⁷⁰

Hicri 12. asırda Muhibbullâh b. Abdışşekûr el-Beharî el-Hanefî (1119/1707), "*Müsellemu's-Subût*" adlı usûl kitabını yazdı. Muteahhir Hanefîlerin yazdığı eserlerin en dakik ve en kapsamlısıdır. Tek başına ve bir şerhiyle birlikte Hindistan'da basılmıştır. Onun meşhur şerhi "*Fevatihu'r-Rahamût*"⁷¹ Gazalî'nin "*el-Mustasfâ*"sıyla birlikte de ayrıca birçok defa basılmıştır.

⁶⁴ Kemaleddin Muhammed b. Abdulvahid es-Sivasidir. Meşhur Hanefî Fıkıhçısıdır. (Zirikli, a.g.e., VI, 255).

⁶⁵ Muhammed b. Muhammed el-Halebidir. (Zirikli, a.g.e., VIII, 49).

⁶⁶ Asıl adı, Muhammed Emin b. Mahmud (ö.987/1579)dur. (Zirikli, a.g.e., VI, 41).

⁶⁷ Ebu'l-Hasen Ali b. Süleyman olup Hanbelî fıkıh âlimidir. (Katip Çelebi, a.g.e., I, 357).

⁶⁸ Şemsuddin Muhammed b. Müflih. (Zirikli, a.g.e., VII, 107).

^k Bu eserin tahkik edilen kısmı mastır tezi olup, kalan kısmı doktora tezi olarak tahkiki yapılmaktadır.

⁶⁹ Muhammed b. Ahmed'dir. Hanbelidir. (Zirikli, a.g.e., VI, 6).

⁷⁰ Şu an kitabın tamamı basılmış olup piyasada mevcuttur.

⁷¹ Bu eser, Abdulali Muhammed b. Nizamuddin el-Ensari'ye aittir. (Bkz. İsmail Paşa, Keşf Zeyli, II, 481).

Bu kitapların hepsi de daha önce zikrettiğimiz metotlarla yazılmıştır ve hepsi de ait oldukları mezhepleri ortaya çıkararak ve muhaliflerin mezheplerini iptal etmek noktalarında odaklaşmıştır. Hicri 6. asırdan bugüne kadar Müslüman fıkıhçıyı, fikhî ictihâtında, onu zihni hatadan beri kılacak bir araştırma metodu olacak bir "Fıkıh Usûlü" sunmaya önem veren kitaplar göremedik.

Hicri 13. asırda, Kadı eş-Şevkânî (ö.1307/1889)⁷², "*İrşadu'l-Fuhûl*" adlı eserini yazdı. Bu kitapta -hacminin küçüklüğüne rağmen- değişik Usûl görüşleri, sahiplerinin delilleriyle ve uygun gördüğünü tercihle birlikte biktırıcı olmayan bir kısalıkta, güzel bir şekilde serdedilmiştir. Bu kitap Usûlü Fıkıh çalışan kimseler için mukayeseli usûl çalışmaları için uygundur. Birçok defa basılmıştır. Elverişli olmasına rağmen bildiğimiz ilim müesseselerinin hiçbirisinin müfredatında yer almamıştır. Bu kitabı Muhammed Sıddık Han (ö:1307/1889) "*Husûlu'l-Me'mul min İlmî'l-Usûl*" adıyla özetlemiştir. Bu kitap da basılmıştır.

Usul çalışmalarının bundan sonra iki şekilde yönlendiğini görüyoruz.

Birincisi: Fakültelerdeki öğrencilere, bu ilmin öğretimini kolaylaştırmak için mütehassıs hocaların, öğrencilerin bu dersten yüz çevirdiklerini ve zorlandıklarını gördükten sonra hazırladıkları ders notları, girişler ve özetler halindedir. Bunlar, bu ilme pek fazla bir şey verememiş çalışmalar ve notlardır. Genellikle bunlar usûl ilminin bazı konularını çağdaş bir dille tekrar etmekten ibarettir.

Şeyh Mersefi, Mahlavi, Hudari, Abdulvehhab Hallaf, Şankıtî, Sâyis, Mustafa Abdulhalik, Abdulğani Abdulhalık, Ebû Zehra, Ebûn Nur Zuheyr, Maruf ed-Devalibi, Abdulkerim Zeydan, Zekiyyuddin Şaban, Muhammed Sellam Medkûr ve başkaları bir takım kitaplar yazmışlardır ki bu kitaplar, Hukuk ve Şeriat Fakültelerinde kendi öğrencilerine verdikleri derslerin yazımından ibarettir.

İkincisi: Usûl ilminin bazı konularının akademik tezler halinde yazılması veya eski kitapların el yazmalarının tahkik

⁷² Asıl adı, Muhammed b. Ali eş-Şevkânî es-San'anî olup, önceleri Zeydiyye mezhebine mensub iken daha sonra taklidi bırakarak icthad derecesine ulaşmıştır. (Zirikli, a.g.e., VI, 298).

yapılması şeklindedir. Şüphesiz her iki şekliyle bu eğilim, bu ilme çok büyük hizmetler sunmuştur. Fakat -bu hizmetleri takdir etmekle beraber- arzu edileni gerçekleştirememiştir ve bu ilim hâlâ 6. asırda eski ülemânın bıraktığı şekliyle durmaktadır.

7. Değerlendirme ve Sonuç

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden aşağıdaki sonuçları çıkarabiliriz:

1. Her ne kadar bu iki dönemdeki ictihâdî çözümlerin bu kaideler altında münderic olması mümkünse de, Usûlü Fıkıh diye bilinen bu kaidelerden hiçbirisi hem Resûlulâh'ın hem de Sahabenin döneminde terminolojik (ıstılâhi) anlamda ortaya çıkmamıştır.

Çünkü onlar, Arapça'yı sonradan ortaya konan dil kaidelerini dikkate almadan fitraten konuştukları gibi, fıkıhın cüzi hükümlerini de tafsili kaynaklarından tabii bir biçimde çıkarıyorlardı.

2. Usûl ilminin esaslarını bir kitapta ilk toplayan İmam Muhammed b. İdris eş-Şafiî'dir ve bu ilmi ilk defa bir araya getiren kitap onun, İmam Abdurrahman b. Mehdî (ö.198/813)'nin isteği üzerine yazdığı "**er Risâle**"sidir.⁷³

Şafiî bu eserini, meşhur iki fıkıh ekolünün, önderliğini İmam Mâlik'in (93/179) yaptığı "**Ehl-i Hadis**" ekolü ile, yine önderliğini Ebû Hanife'nin (699/167) yaptığı "**Ehl-i Rey**" ekolünün ortaya çıkmasından ve bu iki ekolün fıkıh anlayışları yayılıp müntesipleri arasında bu dönemde ortaya çıkan siyasî, itikadi ve felsefi çekişmelere izafe edilen ve "**Fıkhî Çekişme**"^m denebilecek şeylerin ortaya çıkmasından sonra telif etmiştir.

3. Fıkıh Usûlü ilmi fakih için bir araştırma metodu olup,^m felsefeye göre mantığın konumu gibidir.ⁿ Bunun içindir ki Usûlü Fıkıh'ı, "**Fıkıhın icmalî metotlarını ve bu metotlarla istidlâl**

⁷³ Bkz. Şakir, Ahmed Muhammed, "er-Risâle"nin mukaddimesi, Beyrut, ts., s. 11.

^l Bkz. İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, Vafi baskısı, III, 1163-1164.

^m Bkz. en-Neşâr, *Menâhîcu'l-Bahs*, s.55.

ⁿ Bkz. *Müsellemu's-Subut ve Şerhi* (Mustasfa ile birlikte) I, 9-10. Bu kitabın müellifi, mantığın Usûlü Fıkıh gibi olduğunu kabul etmiyor ve mantığın felsefe Usûl ve fıkıhta bir olduğunu ediyor. Bunu bu hususta varid olmuş bir sözle talil ediyor. Bu söz şudur: Mantık ilimlerin kaynağıdır.

keyfiyetini ve istidlâl yapanın durumunu bildiren esaslar mecmuudur"^o şeklinde tarif etmişlerdir. O halde Usûlü Fıkıh muhtelif yollardan şer'i hükümleri istinbat ederken müctehidin zihnini hatadan koruyan külli bir kanundur.^o Fakat bu ilim bu özelliği ile sadece Şafîî tarafından el-Mezhebu'l-Cedîd ⁷⁴ de kullanılmıştır.

4. Zihinden uzak tutulmaması gereken önemli gerçeklerden biri şudur: (Mezhebi Cedid'inde Şafîî hariç) ulema, usûlünü (metodolojisini) öğrenmeden önce fıkha dalmışlardır. Bundan dolayı Usûlü Fıkıh ilmi, Şafîî'nin dışındakiler nezdinde, külli bir kanun ve fetvalara hakim bir fıkıh metodu olmak yerine, cüzi fetvaları meşrulaştırma, tartışma ve fetvalar hakkında söylediklerini savunma aracı rolünü üstlenmiştir. Zira fakihler, Usûlü Fıkıh ilminde bir araya getirilen külli kaideleri kullanma ihtiyacı duymaksızın meseleleri ve olayları tafsili delillere doğrudan götürmeye kendilerini vermişlerdir.

Mesela İmam Azam Ebû Hanîfe yarım milyona yakın fikhî meselede fetva vermiştir.^p Bu fetvaları onun arkadaşları nakletmişlerdir. Ancak onun verdiği bu fetvalar ve çıkardığı Usûlü Fıkıh kaideleri ise ona ulaşan kopuksuz bir senetle naklolunmamıştır.^r

Ancak İmam Azam'ın istinbat ve ictihâdlarında kullandığı bazı kaynaklara işaret eden bazı ifadeleri hariç. Mesela bu ifadelerden birisi şudur: "*Önce Allah'ın Kitabına bakarım, eğer aradığım hükmü onda bulamazsam Resulullah'ın sünnetine bakarım. Eğer ne kitabta ne de sünnette de bulamazsam Ashabın görüşlerini alırım ve onlardan da dilediğimin görüşünü alır, dilediğiminkini bırakırım (yani tercih yaparım). Onların görüşünün dışına çıkıp başkasını almam. Ama sıra, İbrahim Nehâî(ö.96/714), Şa'bî(ö.103/721), İbn Sirin(ö.110/728), Hasan Basri(ö.110/728), Ata b. Ebi Rebah (ö.115/733) ve Said b. el-Müseyyeb(ö.94/712)'e gelince: onlar ictihâd etmiş kimseler-*

^o Râzî, *el-Mahsûl*, I,k.; I, 94.

^o Bkz. Râzî, *Menakıbu's-Şafîî*, s. 98 vd.; Neşşâr, a.g.e., s.55.

⁷⁴ el-Mezhebu'l-Cedid: İmam Şafîî'nin Mısır'a yerleştikten sonra verdiği fetvalar ve yaptığı ictihâdlarını ifade eder. Buna karşılık Irak'ta iken verdiği fetvalarına ve yaptığı ictihâdlarına da "el-Mezhebu'l-Kadîm" denmektedir. (bkz. Hudari, a.g.e., s.185).

^p Bkz. Mustafa Abdurrazık, *el-İmâmu's-Şafîî*, s.45.

^r Bkz. Dihlevî, *el-İnsâf*; Ebu Zehra, *Ebu Hanîfe*, s.334 vd.

dir, dolayısıyla ben de ictihâd ederim" ^s Bazı kimseler Abbasi halifesi Mansur'u (ö.158/774) onun aleyhinde kışkırttıkları (yani ondan intikam alması için ondan yardım istedikleri) zaman Ebû Hanife ona şöyle bir mektup yazdı. Şöyle diyordu: "*Ey müminlerin Emiri! İş senin duyduğun gibi değildir. Bilakis ben Allah'ın kitabıyla, sonra Resûlullah'ın sünnetiyle, sonra Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Alî'nin sonra da diğer sahabelerin hükümleriyle amel ediyorum. Onlar arasında farklılık olduğunda kıyas yapıyorum. Allah ile mahlukatı arasında yakınlık yoktur.*" ^s O, kıyası nassa takdim etmekle itham edildiğinde şöyle demişti: "*Allah'a yemin olsun ki, bizim kıyası nassa takdim ettiğimizi söyleyen kimse yalan söylemiş ve bize iftira etmiştir. Nass var iken kıyasa ihtiyaç duyulur mu?*"

5. Kabul edilen gerçeklerden biri de şudur ki, Emevilerin başlangıcından İslâm Hilafetinin yıkılmasına kadarki dönemlerde ümmetin yönetimi ve idaresi (otorite, devlet başkanlığı), ictihâda ehil olmayanlara kalmıştır. İctihâd işi ise hiç bir etkisi olmayan âlimlere kalmıştır. Raşid Halife Ömer b. Abdulâziz (ö.101/719)'in dışında herhangi bir dönemi istisna etmek oldukça güçtür. Ömer b. Abdulâziz'den bazı fikhî ictihâdlar rivayet edilmiştir. Fıkıh ve Usûlü Fakh'ın müslümanların pratik hayatlarından ayrı kalmasında bu durumun (otoritelere ictihâd ehliyetinin olmayışı) büyük etkisi olmuştur.^u

Öyle ki bu durum Fıkıh ve Usûlü Fıkıh'ı, müslümanların hayatındaki vakıya veya muhtemel vakıalara hakim olup, vakıanın içinde yer almak yerine bu hayattan uzak sadece bir özlem haline sokmuştur.

6. Bu ilmi ve tarihini yazarlar bu ilmi, -bazıları, bu ilmin ilkelerinin Arapça ve kısmen de şer'i ve aklî ilimlerden alınmış olduğunu belirtmiş olsa da- naklî şer'i ilimler sınıfına koymuşlardır.^u Nitekim bu konuda eser yazarların en önde gelenlerinden biri olan Gazâlî şöyle demiştir: "*İlimlerin en şereflişi akıl ile naklin birleştiği, Rey ile Şeriat'ın beraber yürüdüğü ilimdir.*" İşte Fıkıh ve Usûlü Fıkıh ilmi bu kabildendir. Çünkü

^s Bkz. *Tarihu Bağdat*, XII,368; *el- İntika*, s.142; *Meşayihi Belh mine'l-Hanefiyye*, s. 190.

^s Bkz. *el-Mizan*, I,52; *et-Tabakatu's-Seniyye*, I,142

^t Bkz. Aynı eserler.

^u Bkz. Muhammed Yusuf Musa, *Tarihu'l-Fikh*, s.160

^u Bkz. *Miftahu's-Seade*.

bu ilim Şeriat ve aklın süzgecinden geçenleri eşit derecede alır. Şeriat'ın kabul etmeyeceği şekilde sırf akli bir tasarruf değildir. Aklın destekleyip doğrulamadığı sırf taklid üzerine bina edilmiş de değildir.^v

Belki İmam Gazalî'nin bu söyledikleri bize fikhın yolunun üç olduğunu söyleme imkanı verebilir. Bu yollar:

a) Metlûv (Kitap) ve Gayri metlûv (Sünnet) şıklarıyla birlikte Vahiy.b) Nassları açıklamak, bunların tatbik imkanını araştırmak, cüzi meseleleri külli olanlarla irtibatlandırmak, illeti belli olmayan hükümlerin illetlerini istinbat etmek, Şari'in hükmünü belirtmediği şeylere hüküm vermek gibi sınırlamak da, genişletmek de mümkün olan benzeri meselelerde akıldır.c) Tecrübeler, örfler ve maslahatlardır. Üzerinde ittifak edilen ve/veya ihtilaf edilen fikhın diğer asıllarını bu üç esas üzerine tevzi etmek mümkündür. Bu asıllar Kitap, Sünnet, İcma, Kıyas, Menfaatlerde aslolanın ibahe, zararlarda ise aslolanın men' olması, İstishabu'l-Hâl, İstihsan, Ashab arasında yaygın hale gelip hiç birisi tarafından muhalefetle karşılaşmamış Sahabî sözü, Söylenenin en asgarisiyle amel etmek, daha hafif olanın alınması, İstikrai nakıs, Mesalihi Mürsele, Örf, Bir hükme delalet eden bir şeyin yokluğu sebebiyle hükmün olmadığı üzerine istidlâl, Bizden öncekilerin Şeriatları ve Seddu'z-Zerâi'dir.

7. Yukarıda (5. madde) da işaret ettiğimiz gibi, tarihimizde bize, birtakım kayıtlar konulmasına götürücü korkular veren birtakım etkiler vardır. Öyle ki bu kayıtlardan, İslâmî akılcılık değişimi ve cüzi meselelere yönelik, bütüncül ve kapsamlı düşünmeden uzaklaşma meydana geldi. Bu durumun, fikhî meseleleri çöz(e)memizde büyük etkisi olmuştur. Öyle ki, fikhî çözümler bu yapı ve özelliklere bürünmüştür.

8. Bilinen hususlardandır ki, her bir ilimde ve hayatın herhangi bir yönünde gelişme kabul eden ve ona ihtiyaç duyan durumlar vardır. Belki önsüz o işler gerçekleşmez. Bir de sabit olan şeyler vardır. İslami mantık ise, iki şey arasında tekamülün olmasını gerektirir. Bu nedenle Fıkıhın değişme kabul etmeyen ve bir de sürekli gelişme ve yeniliğe dayanan birtakım kaideleri vardır. Bu durum icthâd konularında açıkça görülmektedir.

^v Bkz. Gazali, *el-Mustasfa*, I, 3.

Buna göre, bütün ilim erbabını, sıfırdan başlamayıp, bu ümmetin kendilerinden önceki âlimlerinin ictihâdlarından yararlanmaya çağırdığımız günümüzde şunu vurguluyoruz ki, *hiç bir kimse, herhangi bir meselede herhangi bir müctehide uymanın farz olduğunu iddia edemez. Zira bu konuda en fazla şu söylenebilir: "O müctehidin ki bir görüş olup görüşler müşterektir."*^y

9. Eski ulemanın metodlarının incelemesi sonucu hedefin, ne hükmün bilinmesi, ne de o konuda bir fetvanın verilmesi olduğu, bilakis hedeflerinin her zaman Allah'ın hükmünün pratiğe uygulanması olduğu anlaşılmıştır. Bu durum, hükmün tatbik ortamıyla şartlarının ondan ayrılmamasını gerekli kılmaktadır.

8. Tespit ve Teklifler

Bu böyle ortaya çıktıktan sonra, biz, bu ilmi İslâmî ilimler arasındaki gerçek yerine koymak ve onu, yalnızca İslam Hukuku'nun tatbikini kolaylaştırmada çağdaş problemlerin çözümünde yararlanmamız için şer'i deilleri araştırıp inceleyen bir metodolojiye çevirmek istiyorsak şu hususlara ihtiyacımız vardır:

a) Bu ilmin kapsamındaki konuların yeniden gözden geçirilip, Usûlcü fakihin ihtiyaç duymadığı konulardan ayıklanması; Mesela: "*Şeriat gelmeden önce eşyanın hükmü*" konusu, "*Şükrü'l-Mün'im*" ve "*Hakimiyet*" konuları hakkındaki tartışmalar ve tarifler ile hadlere (tanımlara) gereğinden fazla önem verilmesi ile ilgili tartışmalarla meşgul olunması gibi.

Aynı şekilde "*Şaz kıraatler*", "*Kur'ân'ın tamamının A-rapça olduğu*" meselelerindeki tartışmalara ilişkin konulardan vazgeçilmesi, "*Haber-i Vahid*"in sıhhat şartları bulunduğu zaman kendisinden hükümleri almak suretiyle kabul edilip bu konudaki uzun tartışmaların kesilerek, bazı imamların özel durumlardan dolayı koyduğu, haberi vahidin Medine'lilerin ameline veya Kur'ân'a muhalif olmaması, umumi belvan'ın olduğu konuda varid olup, şöhret bulmamış olması vb., önceden olduğu gibi hala tartışma konusu olan ve müslümanlar arasında ihtilaf ve husumet kaynağı teşkil eden şartların yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir.

^y Hz. Ömer (r.a.)'ın bir sözü.

b) Resûlullâh'ın döneminde Arapların kullandığı ifade biçimlerini inceleme imkanı verecek fikhî-luğavî bir çalışmanın yapılması ve bu üslupların geçirdiği gelişim süreçlerinin, aynı şekilde fakihin nasları istenilen şekilde anlamasına imkan sağlaması için luğavî müfredat ve kavramların da dikkate alınması kaçınılmazdır.

c) Deliller veya kıyas, istihsan, maslahat v.b. içtihat esaslarına özel önem verilmesi, bunların tarihlerini ve müctehitlerin bunlarla amel etmesine sebep olan şartların incelenmesi ve bu delillerle, Fıkıh ve Usûl çalışan araştırmacılarda fikhî yetenek gelişimini sağlamaya çalışması gerekir.

d) Bu asırda artık mutlak müctehidin bulunmasının imkansızlığı ve böyle olunca da "ilmi konseyler" oluşturulmasının mutlak müctehide alternatif olduğunun kavranması gerekir.

Bu "ilmi konseyler" in de, teşrisel sorunlarda ümmetin ihtiyaçlarına cevap verebilmesi için, bu konseylerin ihtisasları hayatın her alanını içeren ve hangi mesele olursa olsun tüm yönleriyle onu açıklayabilecek uzmanlardan oluşması gerekir.

Bununla beraber, onların İslâm Şeriâtının kaidelerini ve genel esaslarını da tam olarak bilmeleri gerekir. Aralarında, şer'i ilimler ve tafsili deliller konusunda, mümkün olan en yüksek düzeyde fakihler (hukukçular) de olacaktır.

Eski fukahanın bazıları, (Bir hastalıktan dolayı) Ramazanda oruç tutmamak isteyen kimse hakkında: "Müslüman ve adil bir doktora danışmasını, eğer orucun onun için zararlı olduğunu söylerse oruç tutmayabileceği" şeklinde hüküm verirken de her halde bu hususa işaret etmiş olmalıdır.

e) Son tahlil de bu husus, şer'i ilimlerin ve diğer ilim dallarındaki mütehasısların bu şer'i ilimlerden ihtiyaç duydukları şeyleri öğrenmelerini kolaylaştırmayı gerektirmektedir.

f) Ayrıca bizim, bu çalışmalarla çağdaş İslâm toplumunun ihtiyaçlarına teşrisel cevap vermeleri kendilerinden istenen kimselerin elleri altında olması için, sahabe ve tabiin fıkıhlarını ve kendisinden hüküm istinbat ettikleri kaideleri bilmeye şiddetle ihtiyacımız vardır. Özellikle de Hulefai Raşidin ve onların çağdaşı fetva veren Sahabe ve taibinin büyüklerinin fikhını bilmek gerekir.

g) "Makasıdu'ş-Şeria"yı bilmeye, onun üzerinde çalışmanın geliştirilmesi ve bu husustaki kaide ve zabıtlara göre hareket edilmesine önem verilmesi gerekmektedir.

Son olarak, İnşallâh "Dünya İslâm Düşüncesi Enstitüsü" bu yolda ilk adımı atmıştır. Herhalde lisans üstü öğretim veren kuruluşlar ve İslâm Araştırmaları Merkezleri Usûlü Fıkıh ilmine bu yönde hak ettiği ilgiyi göstereceklerdir.